

<https://doi.org/10.62837/2024.7.443>

YƏDULLA DADAŞLI

ADPU-nun Cəlilabad filialının dosenti ,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU-nun elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı
Yadulla@mail.ru

AZƏRBAYCAN TƏZKİRƏLƏRİNİN DOVRLƏŞDİRİLMƏSİ PRİNŞİPLƏRİ XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən mühüm qaynaqlarından biri də təzkirələrdir. Bioqrafik və biblioqrafik səciyyəyə daşıyan Azərbaycan təzkirələri klassik sənətkarların həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində olduqca önəmlidir. Sam Mirzə ,Sadıq bəy Sadıqi, Lütfəli bəy Azər ,Məhəmmədəli Tərbiyə, Seyid Əzim Şirvani ,Mir Möhsün Nəvvab və başqa müəlliflər Azərbaycan təzkirəşüçiliyinin inkişafında səmərəli xidmətlər göstərmişlər. Təzkirələr eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə keçid mərhələsi hesab olunur. Məqalədə Azərbaycan təzkirələrinin tərtib prinsipləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Göstərilir ki, Azərbaycan təzkirələrinin hər birinin özünəməxsus tərtib xüsusiyyətləri mövcuddur. Azərbaycan və ya fars dilində yazılan təzkirələr daha çox əlifba və coğrafi prinsiplər əsasında tərtib olunmuşdur. Bəzi Azərbaycan təzkirələri isə divan ədəbiyyatının tərtib prinsiplərinə əsasən hazırlanmışdır.

Sovet dövrü milli “ədəbiyyat tarixləri”nin yazılmasında, klassik şairlərin həyatı və poeziyasının öyrənilməsində təzkirələrdən məqsədyönlü istifadə olunmuşdur. Təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində bu gün də aktuallığını saxlayır.

Açar sözlər: Azərbaycan təzkirəçiləri, təzkirələrin tərtib xüsusiyyətləri ədəbi məcmuə, ədəbiyyat tarixi, təzkirələrin əhəmiyyəti.

Qədim və zəngin bir tarixə malik olan, xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərini qoruyub saxlayan və çağdaş dövrümüzdə qədər yaşadan Azərbaycan ədəbiyyatı orta yüzillərdə Qətran Təbrizi (1012-1088), Əfzələddin Xaqani Şirvani (1126-1199), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Qazi Bürhanəddin (1344-1398), İmadəddin Nəsimi (1369-1417), Şah İsmayıl Xətai (1487-1524), Məhəmməd Füzuli (1494-1556) kimi korifey sənətkarlar yetirmişdir. Yaxın və Orta Şərqi ədəbiyyatının qabaqcıl poeziya ənənələrini mükəmməl mənimsəyən bu şairlər özləri də yeni poetik ənənələr yaratmış, vətənpərvərlik, humanizm, əməyə və əməkçi insana sevgi, zülmə qarşı güclü etiraz, xeyirin şər üzərində qələbəsinə dərin inam hissələrini aşılamaqla öz adlarını tarix səhnəsində əbədləşdirmişlər. Onlar milli və bəşəri ideyaları təbliğ edən əsərlər yazmaqla eyni zamanda dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin zəmanəmizə qədər gəlib çatmış əsərləri ilə yanaşı, həyat və yaradıcılıqları da elmi tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Sovetlər

birliyi dönəmində və müstəqillik illərində klassik sənətkarlar haqqında elmi-tədqiqat əsərləri, monoqrafiya və məqalələr yazılmış, əsərləri dəfələrlə nəşr olunaraq geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. Lakin təəssüf hissi ilə bildirməliyik ki, ədəbiyyat tariximizdə elə sənətkarlar olmuşdur ki, zəngin bir ədəbi irs yaratmaqlarına baxmayaraq, müxtəlif səbəblər üzündən poetik irsinin müəyyən hissəsi itib-batmış, yaradıcılıqlarının bəzi örnəkləri cüng, bəyaz və təzkirələr vasitəsilə qorunub saxlanaraq gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Cüng və bəyazlardan fərqli olaraq, “orta əsrlərdə şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda çox yayılmış elmi-ədəbi əsər” (Əziz Mirəhmədov) sayılan, bioqrafik və biblioqrafik səciyyə daşıyan təzkirələr ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı haqqında bilgiləri, elmi-tarixi məlumatları və poeziyasından nümunələri çevrələyirdi. Uzun yüzillərdən bəri öz tarixi əhəmiyyətini qoruyub saxlayan şərq təzkirələri, o cümlədən Azərbaycan təzkirələri orta çağ və yeni dövr milli ədəbiyyatşünaslığın, ədəbiyyat tarixçiliyi və nəzəri -estetik düşüncəsinin tutarlı mənbələri sırasındadır. Əhdi Bağdadi (?-1594) “Gülşənüş-şuəra”, Sam Mirzə (1517-1576) “Töhfeyi-Sami”, Sadiq bəy Sadiqi (1533-1609) “Məcməül-xəvas”, Lütfuli bəy Azər Bəydili (1722-1781) “Atəşkədə” təzkirələrini yazmaqla Azərbaycanda təzkirəçilik ənənəsinin əsasını qoymuş, Məhəmmədəli Tərbiyə (1875-1940) “Dənışməndani-Azərbaycan” əsərini, Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) və Qulam Məmmədli (1897-1994) “Təzkirə” qələmə almaqla milli təzkirəçilik ənənələrini davam və inkişaf etdirmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi elminin təməli adı çəkilən təzkirələrlə qoyulmuşdur. “Bütün bu əsrlərdə klassik şərq poetikasının və ədəbiyyat tarixçiliyinin bir sıra epizodik problemləri qoyulub həll edilməklə, bütövlüklə onlar çağdaş elmi ədəbiyyatşünaslığa və ədəbiyyat tarixçiliyinə hazırlıq mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər”(1, 15)

Məlum olduğu üzrə, Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi probleminin milli təzkirələrin dövrləşdirilməsi prinsipləri müstəvisində tədqiqi irs-varislik əlaqələrinin öyrənilməsi yönündə mühüm mahiyyət daşıyır. Əgər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və nəzəri-estetik fikrinin dövrləşdirilməsi sovet ideologiyasının hüdudları çərçivəsində aparılırdısa, orta əsrlərdə və XIX-XX yüzillərdə təzkirələr belə bir ideoloji əsasdan tamamilə məhrum idi. Bu da təbiidir, çünki bütün Azərbaycan təzkirələri (Qulam Məmmədlinin təzkirəsi sovet dövründə yazılmasına baxmayaraq, milli ideologiyaya əsaslanır) hələ sovet ideologiyasının ortada olmadığı orta yüzillərdə və XIX yüzildə yaranmışdır. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi-nəzəri və estetik fikrinin dövrləşdirilməsi problemi öz başlanğıcını milli ədəbiyyat tarixinin ilk qaynaqları sayılan təzkirələrdən götürmüşdü. Belə ki, təzkirə tərtib etməyi qarşısına məqsəd qoyan Azərbaycan müəllifləri öz imkanları və maraq dairələri çərçivəsində olan şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında elmi-tarixi və informativ məlumatları toplamağa çalışmış, bioqrafik bilgilər və onların poeziyasından seçmələr əsasında təzkirələr hazırlamışlar. Tədqiqat Azərbaycan təzkirələrinin müəyyən prinsip əsasında meydana gəldiyini təsdiqləyir.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, görkəmli dövlət xadimi və qüdrətli şair Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzə (1517-1576) “Sami” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, atasının və qardaşı Şah Təhmasibin (1524-1576) sarayında yaşayan şairlərlə tanış olmuş, müasiri olan 664 nəfər şairin tərcümeyi-halını və əsərlərindən nümunələri çevrələyən bir təzkirə meydana gətirmişdir. “Təhfeyi-Sami” adlanan və fars dilində yazılan bu əsər bir müqəddimə və yeddi fəsildən ibarətdir. “Birinci fəsil Şah İsmayıl Xətəi və onun nəslindən, müasiri olan hökmdarlardan, ikinci fəsil alimlərdən, üçüncü fəsil Şah İsmayıl sarayına yaxın olan vəzifəli şairlərdən, dördüncü fəsil əsl şairlərdən, beşinci fəsil türk dilində yazan şairlərdən, altıncı və yeddinci fəsillər el şairlərindən bəhs edir” (12 ,25).

Göründüyü kimi, bu əsərdə söz sənətkarları hökmdar şairlər, vəzifəli şairlər, əsl şairlər, el şairləri kimi qruplaşdırılmış, alimlər və türk dilində yazan şairlər haqqında ayrı-ayrı fəsillərdə danışılmışdır. 1550-ci ildə tamamlanan “Təhfeyi-Sami” təzkirəsi bu gün də öz elmi dəyərini qoruyub saxlayır. Uzun müddət Osmanlı dövlətinin ərazisi sayılan Bağdad şəhərində çoxlu sayda Azərbaycan əsilli ədəbi şəxsiyyətlər də yaşayıb-yaratmışdır. Bağdad ədəbi mühitinin yetirdiyi alim və şairlərdən biri də “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsinin müəllifi Əhdi Bağdadidir (?-1594). Bağdadda doğulub boya-başa çatan, dövrünün tanınmış şairi Şəmsi Təbrizidən təlim-tərbiyə alan Əhdi Bağdadi 1563-cü ildə tamamladığı “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsində, əsasən, 1552-1563-cü illərdə yaşayıb, Osmanlı və Azərbaycan türkcəsində zəngin poeziya nümunələri yaratmış şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat vermişdir. O, Sam Mirzədən fərqli olaraq, öz təzkirəsini Azərbaycan dilində yazmış, topladığı zəngin materiallar əsasında 375 şairin həyatını və ədəbi fəaliyyətini , eyni zamanda Bağdad ədəbi mühitini əhatə etmişdir. Ədəbiyyatşünas alim Vəcihə Feyzullazadə “Əhdi Bağdadi və onun “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsi” adlı məqaləsində adı çəkilən təzkirənin tərtib xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yazır: “Gülşənüş-şüəra”da Əhdi Bağdadi yalnız ədəbiyyatın ayrı-ayrı nümayəndələri haqqında məlumat verməklə kifayətlənməmiş, yeri düşdükcə poetik fikrin nəzəri məsələləri , şeir texnikası, sənət-sənətkar anlayışı ilə də əlaqədar ədəbi-estetik qənaətlərini ifadə etmişdir. Onun təkə Füzuli sənətinə verdiyi qiymət XV-XVI əsrlər estetik fikrinin təkamül xəttini izləmək üçün kifayət qədər material ola bilər” (6 , 199-200).

Məqalədən onu da öyrənirik ki, böyük M. Füzulinin müasiri və yaxın dostu olan, Füzuli irsini dərinlən mənimsəyən və sevə-sevə mütaliə edən, başqa təzkirələrə nisbətən onun haqqında daha mükəmməl məlumat verən Əhdi, Füzulinin üç dildə (türk, ərəb, fars) yazdığı lirik şeirlərindən, qəsidə və müəmmalarından, nəsr əsərlərindən, Hüseyn Vaizdən tərcümə ilə qələmə aldığı “Hədiqətüs – süəda”sından, neçə - neçə türki-farsi rəsailindən, “Leyli və Məcnun”undan sevə-sevə söhbət açır” (6 , 200).

“ Gülşənüş-şüəra” təzkirəsinin tərtib xüsusiyyətlərindən danışarkən onu da nəzərə çatdırmalıyıq ki, “Divan” ədəbiyyatının tərtib prinsiplərinə uyğun olaraq, bu əsərin girişi tövhid və nətlə başlamış, şairlər haqqında məlumat təxəllüsləri nəzərə

alınmaqla əlifba sırası ilə verilmişdir. Dörd “rövzə”dən (“bağça”dan) ibarət olan bu əsər on altıncı əsr Azərbaycan-Bağdad ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından ən dəyərli məxəzlərdən sayılır.

Azərbaycan ədəbi-estetik fikir tarixində görkəmli şair, alim və rəssam kimi şərəfli yer tutan Sadiq bəy Əfşar (1533-1609) “Məcməül-xəbas” təzkirəsini yazmaqla milli təzkirəçilik ənənələrini davam və inkişaf etdirmiş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mötəbər qaynaqlarından birini yaratmışdır. O, orta əsrlərin müxtəlif poetik növlərində türk və fars dillərində lirik və epik əsərlər yazsa da, “Məcməül-xəvas” təzkirəsi onun elmi və ədəbi fəaliyyətinin şah əsəri sayılır. Təzkirənin müqəddiməsində Sam Mirzənin “Töhfeyi-Sami”, Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra”, Əbdürrəhman Caminin “Baharistan”, Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais” təzkirələrini xatırladan Sadiq bəy Əfşar təzkirə yazmağa başlayarkən böyük özbək şairi və ədəbiyyatşünas alimi Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais” əsərinin tərtib xüsusiyyətlərindən faydalanmışdır. Alim bir müqəddimə, 8 məcmə (toplum, fəsil) və xatimədən ibarət olan “Məcməül-xəvas” təzkirəsini təxminən 1597-1598-ci illərdə cığatay türkcəsində yazmış, digər şerq sənətkarları ilə yanaşı, azərbaycanlı şairlərə də geniş yer vermişdir. Digər tərəfdən, təzkirənin birinci məcməsində öz dövrünün on iki nəfər şair padşahının şəxsiyyətindən danışan və əsərlərindən bəzi nümunələri diqqətə çatdıran müəllif ikinci məcmədə səkkiz nəfər şairlik istedadı ilə tanınan şahzadələr və onların əsərləri haqqında məlumat verir. Mətnşünas alim Əkrəm Bağirovun “ Məcməül-Xəvas” təzkirəsinə (Bakı: “Elm”, 2008) yazdığı “Ön söz” də verdiyi məlumatlara görə, S.Əfşar üçüncü məcmədə “ Səltənət sütunu olan türklər”dən, dördüncü məcmədə “Səltənət sütunu olan taziklər”dən (iranlılardan), beşinci məcmədə “Səltənət sütunu olan türklərin və taziklərin (iranlıların) böyük övladları”ndan, altıncı məcmədə isə “peyğəmbər nəslindən olan şairlər”dən söz açır, eyni zamanda onların poeziya örnəklərini çevrələyir. (4 , 5-6). Təzkirənin yeddinci məcməsində başda dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (1494-1556) olmaqla türk, ərəb və fars dillərində misilsiz sənət əsərləri yaratmış türk şairləri və onların ədəbi irsi haqqında danışıldığı halda, səkkizinci məcmədə müasiri olan iran şairlərindən və azərbaycanlı sənətkarlardan bəhs olunur. M.Füzulinin müasiri olan və onun zəngin və çoxşaxəli ədəbi irsini mükəmməl mənimsəyən Sadiq bəy Əfşar “Füzulu Bayatdır” deməklə Füzulinin Azərbaycan şairi olduğunu bir daha təsdiqləyir. Məntiqə Muradova “ Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı” (1999) adlı monoqrafiyasında “Məcməül-xəvas” təzkirəsinin elmi və ədəbi məziyyətləri ilə bağlı yazır: “Məcməül-xəvas” təzkirəsində Məhəmməd bəy Amani, Şahqulu Mirzə, Məhəmməd bəy Şəmsi, Mövlana Şərif Təbrizi, Fikri Ordubadi, Muradxan Fikari, Qazi Zəncani və Məsihi kimi onlarla azərbaycanlı şairdən söz açılmışdır və bunların ilk tədqiqat üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Yisib bəy Çavuşlu, Ordubadlı Mirzə Hatəm bəy, Mir Məsum xan, Həsən Məxləs, Mövlana Kəlbəli və s. azərbaycanlı şairlər haqqında da ilk məlumatı Sadiqi vermişdir” (11,47-48). Təbiidir ki, alimin belə bir qənaətə gəlməsi Sadiq bəy Əfşarın

orta yüzillər Azərbaycan ədəbiyyatını dərinləndirən bilməsi, öz dövrünün azərbaycanlı şairlərinin poeziyasını mükəmməl mənimsəməsi ilə əlaqədardır.

Öz dövrünün görkəmli alimi və humanist şairi olan Lütfəli bəy Azər Bəydili (1722-1781) “Atəşkədə” təzkirəsini qələmə almaqla orta çağ Yaxın Şərqi ədəbiyyatının sanballı qaynaqlarından birini yaratmışdır. Klassik və öz zamanının şair və alimlərinin ədəbi və elmi yaradıcılıq nümunələrini dərinləndirən L. Azər keçmiş və müasiri olan şairlərin həyat və yaradıcılığını çevrələyən bir təzkirə ərsəyə gətirmişdir. On doqquz il ərzində (1760-1779) yazıb tamamladığı bu əsərində xoşladığı şairlərin qəzəl və qəsidələrindən seçmələri yerləşdirmişdir. Müxtəlif tarixi qaynaqlar əsasında araşdırdığı sənətkarların doğum illəri və mənsub olduqları yerləri dəqiqləşdirmiş, onları yaşadıkları ərazi üzrə yerləşdirməklə coğrafi prinsipi tələblərini gözləmiş, əsəri əlifba sırası ilə yazdığını xatırlatmışdır. Şübhəsizdir ki, Lütfəli bəy Azər əsər üzərində işləyərkən özündən əvvəl yazılmış təzkirələrlə tanış olmuş, onların tərtib xüsusiyyətlərini də öyrənmiş, lakin yeni bir tərtib üsulundan istifadə etmişdir. Özündən əvvəlki təzkirə müəlliflərindən istifadə edən, lakin onları təkrarlamayan, orijinal bir yaradıcılıq nümunəsi nümayiş etdirən zəhmətkeş alim “Atəşkədə” təzkirəsində “Məcmərə” adlandırdığı fəsillərin sərlövhəsini təbiət hadisələrinin adlarından götürmüşdür. İki “Məcmərə”dən ibarət olan təzkirənin birinci “Məcmərə”sinin “Şöle” bölümündə şahzadə və əmir şairlər, “Üç qığılcım” bölümündə İran, Turan və Hindistan şairləri, “İşıq” “bölümündə isə müxtəlif diyarlara mənsub şairlər haqqında məlumat vermiş, onların poeziyasından xoşladığı, münasib bildiyi nümunələri əsərində yerləşdirmişdir. Təzkirənin ikinci “Məcmərə”sinin birinci “Pərtöv”ündə (“Şüa”), müasiri olan sənətkarlardan, ikinci “Pərtöv”ündə isə özünün elmi-ədəbi fəaliyyətindən söz açmışdır. Təzkirənin “Əxgərinin” (“Qor”) birinci “Şərarə”si (“Qığılcım”) Azərbaycan şairlərinə, ikinci “Şərarə”si Xorasan şairlərinə, üçüncü “Şərarə”si Təbəristan, Gürcən və başqa diyarların şairlərinə, dördüncü “Şərarə”si İraq şairlərinə, beşinci “Şərarə”si fars vilayəti şairlərinə həsr olunmuşdur. Yaxın Şərqi orta yüzillərdə nadir poeziya inciləri yaradan 842 şairin həyatı, yaradıcılığı və əsərlərindən nümunələri əhatə edən bu təzkirə Azərbaycan şairlərinin bioqrafiyası və poeziya incilərini də çevrələmiş, özündən sonra yaradılacaq təzkirələr və təzkirə müəllifləri üçün yaşıl işıq yandırmışdır. Mehri Məmmədova “Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı” (2001) monoqrafiyasında “Atəşkədə” təzkirəsinin elmi mahiyyətinə yüksək dəyər vermişdir: “Atəşkədə” quruluşu və məlumatlarının dolğunluğu cəhətdən özündən əvvəlki təzkirələrdən fərqlənir. Məhz buna görə sonrakı əsərlərdə yazılmış təzkirələrin bir çoxunda həmin formadan istifadə olunmuşdur. Lütfəli bəyin əsərinin dili aydın və oxunaqlıdır. Ədəbiyyatı tarixi hadisələr, tarixi məlumatlarla bağlama bacarığı yüksəkdir, **öz mündəricəsinə, tərtib prinsiplərinə görə təzkirəçiliklə ədəbiyyatşünaslıq arasında bir körpü təşkil edən qiymətli bir mənbədir.**” (9 ,71). “ Atəşkədə”nin təsiri ilə Azərbaycan və fars dillərində bir sıra təzkirələr yazılmışdır ki, bunlardan biri də XIX əsrin görkəmli şairi Seyid Əzim Şirvaninin

(1835-1888) qələmindən çıxmış “Təzkirə”dir. Seyid Əzim təzkirə yazarkən Lütfuli bəy Azərin “Atəşkədə”sinə istinad etdiyini etiraf etmişdir. Təzkirə müəllifi “Dibaçə”, “Müqəddimə” və dörd fəsildən ibarət olan bu dəyərli əsərində öncə şeirin lüğəvi anlamı və estetik dəyəri haqqında məlumat vermişdir. Təzkirənin “Dibaçə” hissəsində fəsillərin adlarını və ardıcılığını aşağıdakı qaydada açıqlamışdır:

Fəsl-i əvvəl: Şüərayi -Qafqaz bəyanındadır; Fəsl-i dövvüm: “Şüərayi-Azərbaycan bəyanındadır; Fəsl-i səyyüm: Şüərayi-Rum bəyanındadır; Fəsl-i çəharüm: Şüərayi-Türküstan bəyanındadır” (15 ,448). Bu bölgüdə də görüldüyü kimi, Seyid Əzim “Təzkirə”sinin tərtibi və yazıya alınması prosesində coğrafi prinsipə əsaslanmışdır. Təzkirənin bir inci fəslində Şirvan vilayətinə daxil olan ərazilərdə yaşayıb-yaradan şairlərin şeirlərindən nümunələr toplanmış, ikinci fəslində isə Cənubi Azərbaycanda boya-başa çatan Şah İsmayıl Xətai, Şahi, Fikri Ərdəbili, Qövsü Təbrizi və başqa sənətkarların poeziyasına yer verilmişdir. Təzkirənin üçüncü fəslində Ruhi Bağdadi və Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından söz açılmış, dördüncü fəslində isə Rum məmləkətlərində doğulub, şairlik istedadı ilə şöhrətlənən Nabi Əfəndi, Vəsfı, Vəcdi bəy, Fitnət xanım, Fövzi Əfəndi və bu qəbildən digər ədiblərin poetik irsindən nümunələr yerləşdirilmişdir. Şair öz müasiri olan sənətkarları da tanıtməyə çalışmışdır. Professor Zaman Əsgərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və bədii-estetik fikrinin sanballı qaynaqlarından biri olan Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sinin elmi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Seyid Əzimin mütalihə dairəsi, öz çağdaşları ilə münasibətləri barədə mühüm məlumat verən bu təzkirə onun ədəbi və estetik görüşlərini, klassik sənətkarlar haqqında mülahizələrini öyrənmək üçün də qiymətli məxəzdir. Bu əsərdə Azərbaycan şairlərinin əsrlərindən başqa, onların tərcümeyi-halına, ədəbiyyat tarixində mövqeyinə dair maraqlı fikirlər vardır” (2 ,571).

XIX əsrin görkəmli ensiklopedik alimi olan Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) Qarabağda fəaliyyət göstərən “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinə başçılıq etmiş, elmin müxtəlif sahələrinə aid iyirimidən artıq əsər yazmışdır. Alimin elmi və ədəbi əsərləri içərisində “Təzkireyi-Nəvvab” əsəri xüsusi önəm daşıyır. 1891-ci ildə yazılmağa başlanan və 1892-ci ildə tamamlanan bu təzkirənin yazılma səbəbinə aydınlıq gətirən müəllif təzkirənin əvvəlində yazır ki, “...görkəmli din qardaşlarından və səmimi ruhanilərdən bəziləri belə arzu etdilər ki, tarixin səhifələrində bir yadigar kimi qalması üçün Qarabağ şairlərinin əziz adları, onların keçdikləri həyat yolu toplanıb bir təzkirə tərtib edilsin...” (13 ,7).

Şuşa ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən şairlərin “gözəl adlarını zəmanə aqilləri və dövran arifləri üçün yadigar” qoyan M.M.Nəvvab təzkirə yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və estetik fikrinin mötəbər mənbələrindən birini yaratmışdır. Bəzi tədqiqatçılar təzkirənin iki hissədən ibarət olduğunu yazırlar. Halbuki M.M.Nəvvab özü təzkirəni üç hissəyə böldüyünü yazır: “Birinci hissə həyatda olmayan şairlərin əhval və şeirləri. İkinci hissə-həyatda olan şairlərin əhval və şeirləri. Üçüncü hissə

kitabın xatiməsi, məzhəkəli şeir parçaları, satıralar və sairə, əvvəlki hissələrdə adları getməyən şairlər və Qafqaz şairlərinin şeirləri” (13 ,10).

Yüzə yaxın Qarabağ şairlərinin tərcümeyi-halı və əsərlərindən nümunələri əhatə edən bu təzkirənin tərtibi zamanı məhəlli (coğrafi) prinsip əsas götürülmüş, təzkirəyə yalnız Qarabağ şairlərinin poeziyasından seçmələr salınmışdır. Bununla yanaşı, təzkirənin birinci hissəsi Mir Möhsün Nəvvabdan əvvəl Qarabağda yaşayıb yaratmış Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Abdulla bəy Asi, İbrahim bəy Azər, Mirzə Məhəmməd Katib və başqa şairlərin poeziya nümunələrini çevrələnmişdir. Təzkirənin ikinci hissəsi Mir Möhsün Nəvvabın müasiri olan Qarabağ şairlərinin :Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Məşədi Abbas Baki, Mir Mehdi Xəzani, Asəf Lənbərani və digərlərinin poetik irsindən nümunələri özündə əks etdirmişdir. Orta əsrlərdə və 19-cu yüzildə Azərbaycan təzkirəçiləri tərəfindən yaradılan və özlərinə məxsus tərtib prinsipləri olan təzkirələrin tərtib və quruluş özəllikləri 20-ci əsrin Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Məhəmmədəli Tərbiyət və Qulam Məmmədli simalı sənətkarlarının təzkirələrində öz elmi və bədii-estetik ifadəsini tapmışdır. Bu da bir həqiqətdir ki, 19-cu və 20-ci yüzilliklərdə Azərbaycan ədiblərinin öz maraq dairələrinə uyğun hazırladıqları təzkirələr milli-məhəlli xarakter daşımaqla orta əsrlər ümumşərq təzkirəçilik ənənələrindən fərqlənir. XIX-XX yüzillərdə yaşayıb-yaradan Azərbaycan alimləri öz təzkirələrinə daha çox klassik və müasirləri olan şairlərin əsərlərindən nümunələri toplamışlar. Bu cəhətdən Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” və Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin “ Riyazül-əşiqin” təzkirələri daha xarakterikdir.

Qarabağ poeziya mühitinin yetirdiyi istedadlı bir şair kimi tanınan, “Müşəri” təxəllüsü ilə Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazan Məhəmməd ağa Müctəhidzadə (1867-1958) 1910-cu ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin tərtibatı zamanı XVIII-XIX yüzillərdə ədəbi fəaliyyət göstərən Qarabağ şairlərinin yaradıcılığını çevrələməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, məhəlli təzkirələr üçün səciyyəvi olan bir biçimdə hazırladığı əsərini iki hissəyə ayırmış, birinci hissəyə dünyasını dəyişmiş klassik şairlərin, ikinci hissəyə isə müasiri olan və təzkirə yazılarkən həyatda yaşayan ədiblərin poeziyasından nümunələri salmışdır.

Milliyyətə azərbaycanlı olan, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı yolunda misilsiz xidmətlər göstərən böyük ədib və ədəbiyyatşünas Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət (1875-1940) 1935-ci ildə Tehrandə fars dilində nəşr etdirdiyi “Dənışməndani-Azərbaycan” təzkirəsinin tərtibi zamanı sənətkarların əlifba sırası ilə düzülənməsi prinsipini əsas götürmüş, yüzlərlə elm və sənət adamlarının tərcümeyi-halını yazmış, əsərlərindən nümunələri diqqətə çatdırmışdır.

Ədəbi və mədəni irsimizin toplanması, tədqiqi və nəşri sahəsində çox böyük əməyi olan Qulam Məmmədli (1897-1994) dəyərli salnamələr və monoqrafiyalar müəllifi olmaqla, həm də təzkirə müəllifidir. “Q.Məmmədli təzkirəyə qədim dövr ədəbiyyatından nümunələr (Avesta lətifələri), orta əsr məşhurlarının həyat və

yaradıcılığı, XVI-XVIII əsr Azərbaycan dilində yazan şairlər və onların yaradıcılığından nümunələr, XIX-XX əsr Şimali və Cənubi Azərbaycanın tanınmış ədəbi nümayəndələri və dövrünün məşhur müasirləri barədə məlumatlar salmışdır “(14,31). Əsərdə əlifba sırasının pozulduğu ilk baxışdan diqqəti çəkir.

Təzkiyələrdən fərqli olaraq, on doqquzuncu yüzillikdə yazılmış mətbu və qeyri-mətbu qaynaqlar-Mirzə Yusif Qarabağının “Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər” (1856), Adolf Berjenin “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” (1867), Hüseyn əfəndi Qayıbovun “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” əsərləri XVIII-XIX yüzillərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin poeziya nümunələrini əhatə baxımından önəmli olub, tərtib xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu antologiyaların hamısı üçün oxşarlıq öncə milli realist poeziyamızın görkəmli nümayəndələrindən Molla Pənah Vaqif və Qasım bəy Zakir kimi öz dövrünün korifey sənətlərinin ədəbi irsini çevrələməsidir. M.Y.Qarabaği öz toplusunda M.P.Vaqifi, A.Berje isə ən məşhur Azərbaycan şairlərini-M.P.Vaqifi və Q.Zakiri əvvəldə vermək, digər şairlərin şeirlərini sonrakı səhifələrdə yerləşdirmək prinsiplərinin tələblərini gözləmişdir. Göründüyü kimi, hər iki kitaba XVIII-XIX əsr bütün Azərbaycan şairlərinin deyil, onlardan bəzilərinin əsərləri salınmışdır. H.Qayıbov dörd cildə ibarət “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” kitabının tərtibi zamanı coğrafi, əlifba və ən məşhur şairləri kitabın əvvəlində vermək prinsiplərinə əsaslanmışdır. Onun əsərinin birinci cildi Q.Zakirin, ikinci cildi M.V.Vidadinin, üçüncü cildi Acizin, dördüncü cildi isə Vaizin poeziya nümunələri ilə başlanır. Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov (1922-2002) “Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri” (1979) kitabına yazdığı “Ön söz”də XIX yüzildə tərtib olunmuş məcmuələrin “bioqrafik və biblioqrafik səciyyə” daşdığını göstərmiş, bu əsərlərin tərtib olunma səbəblərinə aydınlıq gətirmişdir: “Keçən əsrin (XIX əsr nəzərdə tutulur-Y.D.) nəşrlərinin çoxu bu irsi toplayıb sistemə salmaq, təbliğ etmək, oxucuların mütaliə həvəsini qüvvətləndirmək və onlarda milli-mənəvi sərvətə vətənpərvər münasibət oyatmaq məqsədi izləyirdi. Digər tərəfdən bu iş ədəbiyyat tarixçiliyinə hazırlıq idi” (10,7-8).

Doğrudan da, istər orta çağ, istərsə də 19-cu və 20-ci əsr Azərbaycan müəllifləri milli klassik poeziya nümunələrini toplayıb sistemləşdirməklə, yazıya almaqla itib-batmaqdan qorunmuş, gələcəkdə yazılacaq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi elminin ilkin qaynaqlarını yaratmışlar. Milli ədəbiyyat tariximizi yaratmağa çalışan Firidun bəy Köçərli (1863-1920) və Salman Mümtaz (1884-1941) kimi görkəmli alimlər təzkiyə və poeziya məcmuələrindən məqsədyönlü faydalanmışlar. Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasını yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi elminin əsasını qoymuş, sonrakı ədəbiyyat tarixlərinin ərsəyə gəlməsinə geniş meydan açmışdır.

Bununla da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və estetik fikir tarixində təzkiyəçilik ənənəsi ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyası ilə əvəzlənmişdir. Firudin bəy Köçərli “əziz və mübarək bir kitab” adlandırdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasının

yazılması zamanı Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə” təzkirəsinin tərtib prinsiplərinə əsaslandığını “Bir neçə söz” adlandırdığı müqəddimədə xüsusi olaraq vurğulamışdır. “Öz ana dilimizdə milli ədəbiyyatımıza dair bir kitab tərtib” qılmağı qarşısına məqsəd qoyan F.Köçərli etiraf etmişdir ki, “Bu kitabı yazmaqda mərhum Hacı Lütfəli bəy ibn Xaqan “Azəri” təxəllüsün “Atəşkədə” nam kitabında tutduğu qayda və rəvişi intixab etdik, yəni Azərbaycanda olan hər bir bilad və diyarın şüəra və üdəbası haqqında ayrı-ayrı məlumat verməyi münasib bildik” (7,68-69). F.Köçərli öz əsəri ilə Lütfəli bəyin “Atəşkədə” təzkirəsi arasındakı fərqli cəhətləri də göstərərək yazır ki, “mərhum Azəri” “Atəşkədə” sində hər bir şairin tərcümeyi-halına dair müxtəsər əhval yazıb, əsərlərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr göstərir. Amma biz mümkün olduğu qədər məşhur şüəra və üdəbamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm asari-qələmiyyələrinə dair ətraflı məlumat vermişik, məzkur əsərlərin haqqında öz rəy və təsəvvüratımızı yazıb, tövsif və ya tənqiddə layiq olan məqam və nöqtələri şərh və bəyan etmişik”(7,69).

Təzkirəşünas alim Mehri Məmmədova “Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı” (2001) monoqrafiyasında “Atəşkədə” təzkirəsini, bir az əvvəl xatırladığımız kimi, “öz mündəricəsinə, tərtib prinsiplərinə görə təzkirəçiliklə ədəbiyyatşünaslıq arasında bir körpü təşkil edən qiymətli bir mənbə” kimi dəyərləndirmiş, F.Köçərlinin bu əsərin tərtib xüsusiyyətlərinə əsaslandığını açıqlayaraq yazmışdır: “Görkəmli Azərbaycan alimi Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərinin müqəddiməsində “Atəşkədə”nin elmi quruluşundan, Lütfəli bəyin ədəbiyyatı əlaqədar olduğu mühitlə bağlı şəkildə öyrənməsindən - bütün bu cəhətlərin elmi əhəmiyyətindən bəhs etmiş, özünün yazacağı əsərdə Lütfəli bəyin yolunu yeni şərait və istiqamətdə davam etdirəcəyini bildirmişdir” (9 ,72).

Məlum olduğu üzrə, Lütfəli bəy Azər “Atəşkədə” təzkirəsi üzərində işləyərkən coğrafi və əlifba sırası prinsiplərini əsas götürmüşdür. Firidun bəy Köçərli (1863-1920) də “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərini yazarkən “Atəşkədə” təzkirəsində olduğu kimi, coğrafi prinsipi əsas götürərək şairləri müəyyən inzibati-ərazi vahidi üzrə qruplaşdırmış, coğrafi bölgü içərisində dövr bölgüsü də aparmışdır. F. Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” (1925-1926) adlı iki cilddən ibarət kitabını transliterasiya və tərtib edən, izahlar və qeydlər yazan ədəbiyyatşünas alim Ruqiyyə Qənbər qızı “Azərbaycan ədəbiyyatı ”nın birinci cildinə (1978) yazdığı geniş və sanballı “Müqəddimə”də açıq-aydın göstərmişdir ki, F.Köçərlinin əsərində yazıçılar əraziyə görə bölüşdürülsə də, bu bölüşdürülmə “müəyyən dövr bölgüləri daxilində aparılır” (8 ,37). Alim tekstoloji tədqiqatlara əsasən onu da dəqiqləşdirir ki, F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasında “əsasən tarixilik prinsipi əsas götürülmüş və çoxəsrlik ədəbi irsimiz qədim və orta əsrlər, XVIII əsr, XIX əsrin birinci yarısı və nəhayət, XIX əsrin ikinci yarısı kimi dövrlərə ayrılmışdır” (8,37). Bu da bir həqiqətdir ki, F.Köçərli əsər üzərində işləyərkən müasir anlamda nə dövrləşdirmə aparmış, nə də ədəbi-tarixi icmal yazmışdır. Lakin müəyyən mətnlər

daxilində işlətdiyi söz və ifadələrdən müəllifin hansı əsri və ya yüzillikləri nəzərdə tutduğu aydın anlaşılır. “Qüdəmalar”, “Sabiqdə”, “əski əcəm və ərəb və türk şairləri”, “Nizaminin və Xaqaninin müasirləri” ifadələrini işlətməklə qədim və orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərini nəzərdə tuturdu. “Molla Pənah əsrinin möhtərəm şairləri” (7 ,259) dedikdə on səkkizinci əsr Azərbaycan ədiblərini xatırladırdı. F.Köçərli “hicrətin on üçüncü əsrinin əvvəllərində və əvasitində” (7 ,493) ifadəsində XIX yüzilin əvvəlləri və ortalarında, “Bahar əyyamı və Hacı Seyid Əzim dövrü” (7,5) ifadəsində isə XIX yüzilin ikinci yarısında ədəbi fəaliyyət göstərən sənətkarları yada salırdı. Hər bir dövrdə yaşayıb-yaradan şairlərin həyatı, yaradıcılığı və ədəbi fəaliyyəti haqqında məlumatlar və əsrlərindən nümunələr müəyyən dövrlər daxilində verilir. F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində nəzərə çarpan dövrləşdirmə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyində ilk dövrləşdirmə sayılır. Eyni zamanda qədim və orta əsrlərlə yanaşı, on doqquzuncu əsrin son dövrləşdirmə prinsiplərində də, demək olar ki, öz elmi əhəmiyyətini saxlayır. Təsədüfi deyildir ki, akademik Kamal Talıbzadə (1923-2006) “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi” (1966) monoqrafiyasında F. Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərinin elmi mahiyyətinə yüksək dəyər verərək yazır: “Zəngin və yeni faktlar əsasında yazılmış bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi haqqında ilk dolğun əsərdir. Tədqiq üsulundakı eklektizmə baxmayaraq, Köçərli təzkirəçiliyin çərçivəsini dağıtdı, ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət verdi” (16,256-257).

Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, F.Köçərli ədəbi ənənələrini, milli ədəbiyyat tarixi yaratmaq konsepsiyasını davam və inkişaf etdirən bir sıra Azərbaycan filoloq alimləri təzkirələrdən məqsədyönlü faydalansalar da, müstəqil tədqiqat üsulları ilə fərqlənmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin elmi qaynaqlarını yaratmışlar. Belə ki, akademik H.Araslı XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi “(1956)” və “Böyük Azərbaycan şairi Fizuli” (1958), professor M.Quluzadə “Fizulinin lirikası” (1965) və “Böyük ideallar şairi” (1973), Ə.Səfərli və X.Yusifov “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” (1982), F.Qasımzadə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1966;1984;2017), B.Azəroğlu “Saib Təbrizinin sənət dünyası” (1981), A.Dadaşzadə “Molla Pənah Vaqif” (1966) və “XVIII əsr Azərbaycan lirikası” (1980), P.Kərimov “XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası” (2011), Y.Babayev “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVII əsrlər)” (2018) monoqrafiyalarında, sovet dövründə və müstəqillik illərində yazılan “Ədəbiyyat tarix”lərinə salınan klassiklər haqqındakı oçerklərdə təzkirələrdə verilən məlumatlardan müəyyən məqamlarda istifadə olunmuşdur. Lakin adı çəkilən monoqrafiyalar təzkirəçilik ənənələrindən tamamilə uzaq olub, ədəbiyyat tariximizin dəyərli qaynaqları kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Təqdirəlayiq haldır ki, F. Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyası da nəzərə alınmaqla, iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərində qələmə alınan “Ədəbiyyat tarix”lərinin ideoloji yanaşmalardan uzaq olması, metodoloji yanaşmada milliliyin qorunub saxlanması təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. VI cild. I cild. Bakı : Elm, 2004 ,760 s .
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. VI cild. IV cild. Bakı : Elm, 2011 ,860 s.
3. Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. I cild .Bakı : Elm,1979,188 s.
4. Bağırov Ə. „Sadiq bəy Əfşar və onun təzkiyəsi // Sadiq bəy Əfşar . Məcmül-xəvas. Bakı: Elm, 2008 s. 3-10
5. Əfşar S. Məcmül- xəvas .Bakı : Elm, 2008 ,412 s.
6. Feyzullazadə V. Əhdi Bağdadi və onun “ Gülşənüş-şüəra “ təzkiyəsi // Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. XVII cild. Bakı ,1999 s.198-205
7. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı II cild. I cild ,Bakı : Elm,1978 ,598 s.
8. Qənbərqızı R. Firudin bəy Köçərli və onun “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri // F. Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı II cild. I cild .Bakı : Elm,1978 s. 8-67.
9. Məmmədova M. Lütveli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı .Bakı “ Örnək “, 2001 ,140 s.
10. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri // Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri .I cild. Bakı : Elm,1979s.4-32
11. Muradova M. Sadiq bə Sadiqinin həyat və yardımçılığı. Bakı : Elm,1999,140 s.
12. Nemətova K. Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndanı- Azərbaycan” əsəri .Bakı : Elm və təhsil ,2012. 132s.
13. Nəvvab. M.M. Təzkireyi –Nəvvab. Bakı : “ Azərbaycan” nəşriyyatı ,1995,560s.
14. Rəhimova A. Qulam Məmmədli təzkiyəsi .Bakı : Elm və təhsil 2012 682 s.
15. Şirvani S.Ə. Əsərləri III cild. II cild ,Bakı : “Avrasiya press “ ,2005, 288 s.
16. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı : Azərbaycan EA nəşriyyatı,1966 ,540 s.

Я.Б. Дадашли

Принципы обращения азербайджанских тазкир

Одним из важнейших источников по истории азербайджанской литературы являются тазкиры. Биографические и библиографические биографические тазкиры Азербайджана имеют большое значение в изучении жизни и творчества художников-классиков. Они оказали действительную услугу в развитии азербайджанских тазкиров. также считаются переходным этапом в истории азербайджанской литературы. В статье приведены подробные сведения о принципах составления азербайджанских тазкиров, составленные на основе географических принципов.

В советское время тазкиры целенаправленно использовались при написании национальных «литературных историй», а также при изучении жизни и поэзии поэтов-классиков, и сегодня тазкиры актуальны в изучении азербайджанской литературы.

Ключевые слова: азербайджанские тазкиры, характеристики тазкир, литературный сборник, история литературы, значение тазкир. Принципы обращения азербайджанских тазкир.

Y.B. Dadashli

Principles of circulation of Azerbaijani tazkiras

Summary

One of the most important sources of the history of Azerbaijani literature is tazkiras. Biographical and bibliographic biographical tazkiras of Azerbaijan are very important in the study of the life and creativity of classical artists. They have rendered effective services in the development of Azerbaijani tazkiras. Tazkiras are also considered a transitional stage in the history of Azerbaijani literature. The article provides detailed information about the principles of composition of Azerbaijani tazkiras and compiled on the basis of geographic principles.

During the Soviet era, tazkiras were purposefully used in the writing of national "literary histories" and in the study of the life and poetry of classical poets. Tazkiras are still relevant in the study of Azerbaijani literature today.

Key words: Azerbaijan tazkiras, characteristics of tazkiras, literary collection, history of literature, importance of tazkiras.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Təyyar Salamoğlu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.